

TÜRK KÜLTÜRÜNDE, KAPLUMBAĞALARLA İLGİLİ EFSANELER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

*Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK***

Öz: Evrendeki en eski canlılardan biri olan kaplumbağa, özellikle evini sırtında taşıması ve çok uzun ömürlü bir hayvan olması sebebiyle Türk inancında uğurlu ve kutsal sayılmış, devletin gücünü, koruyuculuğu, ölümsüzlüğü, bilgeliği, mutluluğu, sabrı, azmi, istikrarı, sonsuzluğu vs. gibi birçok konuyu simgelemiştir. Kaplumbağalar, Türk halk kültüründe de çeşitli özellikleriyle yer almaktadır. Bunlar arasında; yağmur yağdırma, nazardan korunma, çeşitli hastalıkların tedavisi, halı ve kilim motifleri, takılar vs. sayılabilir. Ayrıca halk edebiyatı türleri içerisinde de kaplumbağalara geniş yer verilmiştir.

Bu çalışmada; Türk dünyasında anlatılan efsaneler içerisinde; “insanın kaplumbağaya dönüşmesi” motifinin yer aldığı metinler değerlendirilmiştir. Tespit edilen efsanelerin büyük bir kısmında, kaplumbağanın önceleri insan olduğu, ama daha sonra ya Tanrının bir cezası olarak ya kendi duasıyla ya da Hz. Hızır veya başka bir insanın bedduasıyla kaplumbağaya dönüştüğü anlatılmaktadır. Kaplumbağaya dönüşme sebebi ise; hileli ticaret, hak yeme, cimrilik, nimete saygısızlık, ataya saygısızlık, tembellik, beceriksizlik ve utanma olarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kaplumbağa, kaplumbağaya dönüşme, efsane, ceza, hile, hak yeme

AN EVALUATION ON THE LEGENDS ABOUT TURTLES IN TURKISH CULTURE

Abstract: Turtle is one of the oldest living things in the universe. Especially the carrying back home and due to the very long life animal it considered auspicious and sacred on Turkish belief. It is also symbolized power of state, retention, immortality, wisdom, happiness, patience, determination, stability,

*. III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu'nda (25-27 Mayıs 2016, Bakü) bildiri olarak sunulmuştur.

** Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / ELAZIĞ

e-mail: esmsimsek@gmail.com

infinity, etc. Turtles are also situated with various properties in Turkish folk culture. These include; rainmaking, evil eye protection, treatment of various diseases, carpet and rug patterns, jewelry, etc. In addition, the types of folk literature are also included turtles.

In this study; the texts which include with the motif of “Transformation from human to turtle” in legends, described in the Turkish world, were evaluated. In the majority of detected legend, before the turtle is human, but then either God as a punishment or his own prayer with the curse of Hz. Hızır or another person described transformation to turtle. The reason for transforming turtle was determined of fraudulent trading, be unfair, stinginess, blessing disrespect, contempt ancestors, laziness, incompetence and shame.

Key Words: Turtle, transforming turtle, legend, punishment, fraud, be unfair.

Giriş

Çeşitli Türk boylarında; tısbağa (Azerbaycan), göbargayıl (Başkuristan), tasbaka (Kazakistan), taş baka (Kırgızistan), taşbaka (Özbekisten, Tataristan, Doğu Türkistan), pışbağa, pışdıl (Türkmenistan) (Ercilasun vd. 1991: 436-437) vb. adlarla bilinen kaplumbağaya Anadolu sahasında da tısbağa, tusbaa, tosbağa, tosbaa, toskaba, tostos vs. denilmektedir.

Evrende ilk yaratılan canlılardan olan¹ ve yaklaşık 250 çeşidi bulunan kaplumbağaların koruyucu kemiksi kabukları, uzun süre açlığa ve susuzluğa dayanabilme özellikleri, her türlü iklim şartlarında yaşama yetenekleri, uzun ömürlü olmalarının sebebidir. 250 yıla kadar yaşadıkları tespit edilmiştir. Keskin gözlere, güçlü bacak yapısına, gelişmiş bir hafızaya ve mükemmel koku alma özelliğine sahip olan kaplumbağaların yer ve yön bulmada da usta oldukları bilinmektedir. Kaplumbağaların bir başka özelliği de tehlike anında pis kokulu bir idrar çıkararak kendilerini korumaya almalarıdır (Alyılmaz 2013: 147). Kaplumbağalara, bu tür fizyolojik özelliklerinden dolayı zamanla birçok sembolik anlamlar yüklenmiştir. Özellikle evini sırtında taşımaya ve çok uzun ömürlü bir hayvan olması sebebiyle Türk inancında uğurlu ve kutsal sayılmış, devletin gücünü, koruyuculuğu, ölümsüzlüğü ve sonsuzluğu simgelemiştir. Bunların dışında; bilgelik, mutluluk, başarı, uzun ömür, ebediyet, yeniden doğuş ve diriliş, sabır, azim, umursamazlık, sakinlik, uysallık, asalet, adalet, ululuk, hak yememe, koruma, iyileştirme, annelik, doğurganlık, dayanıklılık, güç, kararlılık ve istikrar gibi daha birçok özelliği sembolize ettiğini görmekteyiz. Ayrıca onun yavaş ama sürekli yürüyen bir hayvan olması,

1. Afrika yerlilerinin inanışlarına göre ilk yaratılan canlı olarak kabul edilir. Tanrı, önce kaplumbağayı yaratmış, ardından diğer canlıları ve insanı yaratmıştır (Gezgin 2007: 107).

bilgece ilerleyişi sembolize eder. Kızılderililerde, Hindu ve Çin kültüründe dünyayı dengede tutan hayvan olduğuna inanılır. Barış yolunu gösteren de kaplumbağadır. Bu yönüyle barışı ve refahı sembolize eder. Çoruhlu, dört ayağının dört mevsimi, kabuğunun şeklinin bir yıldız gurubunu, sol gözünün güneşi, sağ gözünün ayı sembolize ettiğini söyler (Çoruhlu 1999: 170). Ayrıca kaplumbağanın kubbe şeklini andıran sırtı gökyüzünü (yang), alt kısmı ise yeryüzünü (yin) simgelemektedir.

Hint ve Çin mitolojisinde, dünya yaratıldığında bir kaplumbağanın sırtına yerleştirildiğinden söz edilir (Gezgin 2007: 108).² Bu inanış Budizm yoluyla Orta Asya'ya da girmiştir (Ögel 1989: 442). Göktürk Kitabelerinde, Kültigin Anıtı'nın da dev bir kaplumbağayı hatırlatan kaide üzerine oturturulması ve yazıtın tepesinde ejder başlarının oluşturduğu bir kemerin bulunması evreni simgeler ve hanedanlığın sembolüdür. Ancak, kaplumbağanın yer unsuruyla da ilişkili olmasından dolayı, yerine göre şansızlık, sıkıntı ve zorluğu da temsil ettiğine de inanılmıştır (Çoruhlu 1999: 171).³ Çin mitolojisinde, ilk insanın dört yardımcısının en mükemmel olan kaplumbağanın, hayatın ve ölümün sırrını bildiğine ve toprağı temsil ettiğine inanılır (Seyidoğlu 1995: 86). Başkurt ve Kırgızlarda bazı toplulukların geçmişte kaplumbağalara taptığı söylenirken (Roux 2005: 389), Kars'ın Söğütlü köyünde 12 hayvanlı Türk takviminde, hayvanlardan onuncusu kaplumbağadır (Kalafat 2013: 31). Çin mitolojisinde, kaplumbağa kozmolojik olarak kuzey yönü gösterir ve göçebe Türkler, kaplumbağa ile sembolize edilir (Ekrem 1996: 89).

Kaplumbağa Türk halk kültüründe de çeşitli özellikleriyle yer almaktadır. Halk hekimliğinde, özellikle çocuk sahibi olmada, kanser ve verem hastalıklarının tedavisinde kaplumbağadan yararlanır. Nazara iyi gelmesi ve uğurlu sayılması; evlere ve bahçelere kabuğunun asılmasına vesile olurken takı, halı ve kilim motiflerinde de kullanılmıştır. Ayrıca yağmur yağdırmak için yapılan pratikler arasında kaplumbağanın yüksek bir yere/ağaca asılması da oldukça yaygındır (Anadolu-Azarbaycan).

2. Türkistan Türklerine ait bir efsaneye göre, Dünyanın başlangıcında her taraf suyla kaplıydı ve suda sadece kaplumbağa yaşardı. Gök Tanrı, bu kaplumbağayı sırt üstü çevirdi ve dünyayı onun karnının üzerine koydu, her bir ayağının üzerine bir kıta yerleştirdi. Afganistan-Türkmen ve Özbekistan Türklerinin arasında kaplumbağa ve kabuğu ile ilgili efsaneler vardır. (<http://www.kulturelbellek.com/evlilik-sonrasi-halk-inanclari>). Kal-mukların inancına göre ise, güneş her şeyi kurutup yaktığında, dünyayı taşıyan kaplumbağa da sıcak yüzünden endişeyle ters dönecek ve böylece dünyanın sonunu gelecektir (Roux 2005: 88-89).

3. Daha geniş bilgi için bkz.: Alyılmaz 2013: 141-163.

Kaplumbağa, halk edebiyatı alanında da gerçek ve sembolik anlamlarıyla kullanılmıştır.

Biz burada, halk edebiyatının anlatı türlerinden efsaneler içerisinde kaplumbağalarla ilgili olanlarını değerlendirmeye çalışacağız. Bu konuda anlatılan efsanelerin hemen hepsinde kaplumbağanın geçmişte insan olduğu tasavvur edilir. Efsanenin konusuna göre bazen bir tüccar, değirmenci, çiftçi, ihtiyar, güzel bir kız veya gelin olan kaplumbağa işlediği bir suç ya da yaptığı bir yanlıştan dolayı bazen Tanrı'nın bir cezası olarak, bazen herhangi bir kimsenin bedduası ile bazen de kendi duası ile kaplumbağaya dönüşür. Üzerinde durduğumuz efsaneleri, konunun işlenişi ve kahramanın kaplumbağaya dönüşme sebebine göre şu başlıklar altında değerlendirdik:

1. Hileli Ticaret ve Hak Yeme

Bu tür efsanelerde kaplumbağanın geçmişte cimri bir satıcı olduğu anlatılır. Bu satıcı, bazen tartıda hile yaparak bazen de karşıdan büyük ölçükle aldığı mala karşılık, kendisi küçük ölçükle vererek insanların hakkını yemiştir. Bu durum Allah tarafından hoş karşılanmamış ve; ya Alah'ın bir cezası olarak ya Hz. Hızır'ın ya da mal sattığı alıcıların bedduası sonucu kaplumbağaya dönüşerek yaptığı kötü işin cezasını ömür boyu sürünerek ödemiştir.

Bu tür efsanelerin sayısı oldukça fazladır. Karakalpak Türkleri arasında anlatılan bir efsanede; tartıda hile yapan tüccara, Hıdır İlyas Baba; "*Ömür boyu ayaklarınla ve kollarınla tırmalaya tırmalaya yerde sürün, senin yürümen böyle olsun.*" diyerek, tüccarı terazinin iki kefesini arasına koyup fırlatır. Tüccar bu hâliyle kaplumbağaya dönüşür (Sakaoğlu 2003: 62-63). Aynı efsane, Karaçay Türkleri arasında, "Taşmaka" adıyla anlatılırken (Ergun 1997: 779-780), Anadolu sahasında, Tunceli'nin Mazgirt ilçesinde; "Tosbağa" adıyla bilinmektedir. Efsanede Hıdır Aleyhisselam, varlıklı bir ağadan belirli miktarda arpa ve darı alır. Ancak eve gelip tekrar ölçtüğünde aldıklarının eksik tartıldığını fark edince; "*... Allah'tan öyle bir dileğim var ki, o ölçek (çap), senin üzerine kapana, içinde kalasın!*" diye beddua eder. Bunun üzerine cimri ağa, ölçeğe (çapa) girip kaplumbağaya dönüşür (Gül 1999: 87)

Aynı konu Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan efsanelerinde de işlenmektedir. Özbekistan'da anlatılan efsanede, Allah, sürekli insanların hakkını yiyen bakkalı, önce başışlar, fakat hak yemeye devam edince terazinin bir kefesini adamın altına, diğerini de üstüne koyarak; "*Ölüm yitmeden cezanı bu şekilde çek!*" der (Ergun 1997: 556). Kırgızistan'da ise, insanlar teraziye satıcının üzerine koyup; "*İlahım, üstünden terazin düş-*

mesin!” derler. Bu söz üzerine satıcı kaplumbağaya dönüşür (Ergun 1997: 604-605). Kazakistan’da anlatılan efsanede de, malları ederinden daha pahalıya satan bir adama, alıcısı; “*Teraziden yadin, kaplumbağa ol!*” diye beddua edince, satıcı, o anda kaplumbağaya dönüşür (Ergun 1997: 646). Efsane, İran Türkleri arasında da benzer şekilde anlatılmaktadır (Kalafat 2013: 39).

Mardin’de anlatılan “kaplumbağa” efsanesinde de konu yukarıdaki kilerden farklı değildir. Tüccar, buğdayı büyük ölçekte alır, küçük ölçekte satarmış. Bu durum Allah tarafından hoş karşılanmaz ve büyük ölçeği sırtına, küçük ölçeği ise karnına geçirerek, onu bu günkü kaplumbağa şekline dönüştürür ve kıyamete kadar sürünmesine vesile olur (Sakaoğlu 1989: 91). Gaziantep’te anlatılan efsaneye göre; kaplumbağa eskiden “Arasa Uşağı” imiş. Tahıl ölçerken hile yaptığından dolayı yarımلاغası⁴ başına geçer ve “tusbağa” olur (Güzelbey 2015: 75). Efsanenin benzeri Muğla ve Yozgat’ta da anlatılmaktadır. (Önal 2003: 146-147). Sivas’ta ise hile yapan değirmenci, fakir bir adamın; “...*İnşallah yarımلاغan başına geçer.*” şeklinde beddua etmesi sonucu kaplumbağaya dönüşür. Bugün hâlâ, Sivas ve çevresinde çocukların, bir kaplumbağa gördüklerinde, tek ayaklarıyla kaplumbağanın üzerine basarak; “*Değirmenin yolu nere / Götür beni değirmene*” (Özen 2001: 353) demelerinin sebebinin bu efsaneyle ilgili olduğu söylenebilir.

Kazan’da anlatılan, “Taşbaka Niden Bulgan” adlı efsanede ise hileli satışın yanı sıra yalan yere yemin etme de vardır: Bir kadın, kıtlığın olduğu bir yıl, elinde bulunan unu hem değerinden daha pahalıya satmaya hem de eksik tartmaya başlar. Bir ihtiyar, sihirli asasının yardımıyla, unun eksik olduğunu fark edip ikaz edince kadın, yemin ederek; “*Güneştir, aydır, ekmek vursun, yer yutsun. Eğer tartım doğru çıkmazsa şu terazinin iki kefesi iki yakamdan düşmesin!*” der. Ama ihtiyar dinlemez ve tekrar tartarlar. Un eksik çıkınca, kadın utanır ve yüzünü terazinin altına saklamaya çalışır. İhtiyar; “*Madem öyle, o zaman şu terazinin iki kefesi de iki yakandan düşmesin!*” diyerek sihirli asasıyla kefelere kadının üzerine iteler. Tabaklar fırlayıp, biri kadının sırtına, diğeri de göğsüne yapışır ve bir kaplumbağaya dönüşür (Ergun 1997: 674-676).

Dikkat edilirse efsanelerin hepsinde satıcının malı eksik tartması, ölçüde/tartıda hile yapması dile getirilmektedir. Kul hakkı yeme hem ah-lâken hoş bir davranış değildir hem de dinimizde kesinlikle yasaklanmıştır. Nitekim vatan uğruna canını veren bir şehidin bile bütün günahları

4. Yarımلاغا, yaklaşık 7/8/10 kg’lık tahıl alan, tahtadan bir tahıl ölçeği; yarım kilelik tahıl ölçü birimi.

affedildiği hâlde eğer birinin hakkını yemişse onun cezasını çekeceği belirtilir. Bu durumla ilgili; “*Ölçtüğünüz zaman da tam ölçün ve doğru terazî ile tartın. Bu, hem hayırlıdır, hem de netice itibarıyla daha güzeldir.*” (İsrâ Suresi 35. ayet, 277) şeklindeki ayet, konunun hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Hatta ticaretle uğraşan bazı insanlar, hacca gidip geldikten sonra, tartıda hile yaparım korkusuyla işlerini bırakırlar. Nitekim hak yemenin veya tartıda hile yapmanın cezasının bu şekilde verilmesi bu davranışın yanlışlığını açık bir şekilde göstermektedir.

Hak yiyen satıcının başka bir hayvana değil de kaplumbağaya dönüşmesinin sebebi şekil yapısı ile ilgilidir. Kaplumbağanın sırtında ve karnında bulunan sert kabuk, şekil itibarıyla terazinin kefelerine veya satışta kullanılan ölçeklere çok benzemektedir. Terazinin kefelerinin ya da büyük ve küçük ölçeklerin birinin karnına diğerinin de sırtına geçmesi, yaptığı hatanın cezasını bir ömür çekmesi ile ilgilidir. Kaplumbağa, bu suç aletleriyle birlikte bir ömür sürünecektir.

2. Cimrilik

“Kaplumbağaya dönüşme” konusunun anlatıldığı efsanelerin bir kısmında “cimrilik” konusu işlenmiş ve cimrilik yapan kişi kaplumbağaya dönüşerek cezalandırılmıştır. Darda kalan veya ihtiyaç sahibi insanlara yardım etme sosyal hayatın bir gereğidir. Özellikle; “*Her geceyi kadir, her geleni Hızır bil.*” sözü, inancımız gereği ihtiyaç sahiplerini eli boş göndermemeyi vurgular. Ama açgözlü ve tamahkâr bazı insanlar sadece kendilerini düşünerek yardım konusunda biraz duyarsız kalırlar. İşte, aşağıdaki efsanelerde ihtiyaç sahibi kişilerin isteklerini geri çeviren bazı bencil insanların beddua ile veya Allah’ın bir cezası olarak nasıl bir kaplumbağaya dönüştükleri anlatılır.

Isparta’da anlatılan bir efsaneye göre kaplumbağa eskiden çok güzel bir kızmış. Bir gün ekmek yaparken bir dilenci kadın gelip bir parça ekmek ister. Kız, buna ekmek vermeyince, kadın; “*Senidini, oklavanı altına al, tekneni üstüne al, takırda yürü.*” diye beddua eder. Kız, o anda kaplumbağaya dönüşür. Kaplumbağanın üst kabuğu, kızın teknesi, altındaki kabuk ise senididir. Yürürken çıkardığı ses ise, oklavanın senit (tah-ta) üzerinde çıkardığı sestir (Göde 2010: 282). Aynı efsane Adana (Önal 2003: 146-147 ve Mersin’de de anlatılmaktadır (Erol 1996: 176). Elazığ’da anlatılan efsanede ise kaplumbağaya dönüşmenin sebebi hamile kadının kendisine ekmek vermeyen diğer kadına beddua etmesi sebebiyledir.⁵

5. Rivayete göre, bir kadın sacda ekmek pişirirken oradan geçen hamile bir kadın pişen ekmeğin kokusunu alınca canı çeker ve bir parça ister. Ancak cimri kadın hiç oralı

Türk kültüründe hamile kadına büyük bir saygı vardır. Gördüğü her yiyecekten, “canı çekmiştir” veya “kokmuştur” düşüncesiyle ikram edilir. Hatta aşerme döneminde canının istediği her türlü yiyecek temin edilmeye çalışılır. Hâl böyle iken hamile kadının istemesine rağmen, ona ekmek vermeyen kadın, onun bedduası ile sac ile ocaklık arasında sıkışıp kaplumbağaya dönüşür.

Türkmenistan’da, kaplumbağa üzerine anlatılan efsanelerin birinde; kışın yiyeceği biten bir adam komşusundan aldığı bir tabak ödünç buğdayı uzun bir aradan sonra küçük bir tabakla verir. Bu durum, komşusunun hoşuna gitmez ve kaplumbağaya dönüşmesi için beddua eder. Bunun üzerine büyük tabak cimri adamın üstüne, küçük tabak da altına yapışır, dört ayağı çıkar ve sürünerek gitmeye başlar (Ergun 1997: 512-513, 514). Aynı efsane, cimri bir kadına bağlı olarak da anlatılır. Burada hile yapan bir kadındır ve o da kaplumbağaya dönüşür (Ergun 1997: 515). Efsanenin bir başka varyantında ise komşusundan buğdayı büyük ölçekle alıp küçük ölçekle veren yaşlı bir adam, Tanrı tarafından kaplumbağaya dönüştürülür. Kaplumbağalar bundan dolayı kapı kapı dolaşır dilenirmiş (Ergun 1997: 515).

Dikkat edilirse, yukarıdaki efsanelerin hemen hepsinde cimrilik yapan kişi, mağdur durumda olan adamın bedduası sonucu kullandığı ölçeklerden küçüğü karnına, büyüğü de sırtına geçerek kaplumbağaya dönüşür. Sadece son örnekte, cimri, Allah tarafından cezalandırılır. Karaçay Türkleri arasında “Taşmaka” adıyla anlatılan efsanede ise kefenin, sacın veya ekmek tahtasının insanın sırtına geçmesi yoktur. Doğrudan ekmek, kaplumbağaya dönüşür⁶ (Ergun 1997: 780). İnsan yerine ekmeğin kaplumbağaya dönüştüğü bu efsanede, cimrilik yapan kadının yerine, yaptığı ekmekler, Allah’ın bir cezası olarak kaplumbağaya dönüşmüş ve o da ekmeksiz kalmıştır.

Türk kültüründe, komşuluk ilişkileri üzerine çok güzel gelenekler vardır. Bunlardan biri; evde pişirilen yemekten yakın komşulara verilmesidir. İkincisi ise; komşuların, kendilerine getirilen yemeğin tabağını kesinlikle boş vermemeleridir. İşte, Türkmenistan’da anlatılan bir efsane bu

olmaz. Bunun üzerine hamile kadın; “*Altın sac, üstün taş olsun!*” diyerek beddua eder. Hamile kadının bedduası kabul olur ve ekmek pişiren kadın bir anda sac ile ocaklık taşının arasına sıkışarak kaplumbağa şekline dönüşür. (Efsane, Yrd. Doç. Dr. Ebru ŞENOCAK tarafından, Elazığ’da ikamet etmekte olan Asuman İspir’den derlenmiştir. 1963 doğumlu olan İspir, lise mezunu olup ev hanımıdır.)

6. Rivayete göre, bir kadın fırında ekmek yapar. Mis gibi kokan ekmekleri evine götürün kadından bir koca karı ekmek ister, ama cimri kadın vermez. Eve gelen kadın, ekmek teknesini açtığı anda, bütün ekmeklerin kaplumbağaya dönüştüğünü görür.

konuyla ilgilidir. Anlatıldığına göre, eskiden insan olan kaplumbağa, birilerinden iki tabak yemek alır. Ancak aradan birkaç yıl geçmesine rağmen tabakları boş olarak geri verir. Bu duruma tabakların sahibi çok kızar ve; “*Aldığın tabaklar, üstünde ve altında döşek olup kalsın!*” diye beddua eder. Bunun üzerine, tabaklardan biri kaplumbağanın altına, diğeri de üstüne yapışıp kalır (Ergun 1997: 515-516).

Bir başka efsanede ise kaplumbağa eskiden fırıncıdır. Bir gün, Hz. Hızır bundan ekme ister, ama fırıncı vermez. Hz. Hızır buna beddua eder, un çuvalı sırtına geçerek fırıncı kaplumbağaya dönüşür (Ergun 1997: 372). Bu efsanede, insanları değişik konum ve şartlarda sınavan Hz. Hızır’ın bedduası ile kaplumbağaya dönüşme vardır. Diğer bir farklılık ise, kaplumbağanın sırtına un çuvalının geçmesidir.

Örnek verilen efsanelerin hepsinde, düşkünlere, ihtiyaç sahiplerine yardım etme konusunda ortak bir mesaj vardır. Bir çeşit kazanılan malın sadakası olarak değerlendirebileceğimiz belli bir miktarının ihtiyaç sahiplerine verilmesi aynı zamanda bir sosyal dayanışmadır. Dikkat edilirse istenen şey ekme veya buğdaydır. Bu, isteyen insanların açlık sıkıntısı içinde olduğunu gösterir. Sonuçta, bir insanın hayatını devam ettirebilmesi için yiyeceği yemeğin ana maddesi olan ekmeğin veya buğdayın bir kısmını ihtiyaç sahiplerine vermekten kaçınan kişiler, kaplumbağaya dönüşerek cezalandırılmıştır.

3. Nimete Saygısızlık

Nimete saygısızlık, genellikle taşa dönüşmeyle sonuçlanırken bazı efsanelerimizde, suçlunun kaplumbağaya dönüşerek cezayı bir ömür boyu süreceği mesajı verilir. Muğla’da anlatılan bir efsanede, kuraklık zamanı bir kadın ekme pişirirken altını kirleten çocuğunun temizliğini ekmeyle yapar. Ancak bu olayın ardından kadınla çocuğun üzerine ekme sacı düşerek ikisi de kaplumbağaya dönüşür (Önal 2003: 146). Burada, suçu işleyenin anne olmasına rağmen çocuğun da kaplumbağaya dönüşmesinin sebebi, annesiz bir çocuğun tek başına kendisini koruyamayacağındandır. Efsane, Mardin ve Elazığ’da da benzer şekilde anlatılmaktadır. Sadece Elazığ örneğinde, çocuğun temizliğini ekmeyle değil de eli hamurlu iken, yıkamadan yapar (Güler 2000: 133). Kutsal olan ekmeğin ham maddesi olan hamur da aynı kudsiyete sahip olduğu için aynı özenin hamura da gösterilmesi gereklidir. Beklenen saygı gösterilmediği için anne, çocuğu ile birlikte kaplumbağaya dönüşür.

Yine ekmeğin kutsallığının vurgulandığı bir efsanede (Balıkesir/Balya), işlenen suç diğerlerinden biraz farklıdır. Bir kadın, yufka açarken, uygun olmayan bir davranışta bulunarak gaz çıkarır. Halkın inancına göre

ekmek yaparken ya da eli hamurluyken su içmek veya gaz çıkarmak günah sayılmaktadır. Kadın, bu şekilde günah işlediği için, o anda yufka açtığı yastaç⁷ altına, içine hamur koyduğu tekne de üstüne gelir. Arada kalan kadın, kaplumbağaya dönüşür (Kara 1992: 100). Dikkat edilirse, bu tür efsanelerde nimetlerin en kutsalı sayılan ekmeğe veya hamura herhangi bir saygısızlığın yapılmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Bugün, yerde görülen bir ekmeğe parçasının alınıp öpüldükten sonra ayak değmeyecek bir yer konması da aynı sebeptendir.

4. Ataya (Anneye- Babaya) Saygısızlık / Vefasızlık

Türk-İslam kültüründe büyüklere, anne ve babaya sadakat, “atalar kültü” inancını da beraberinde getirmiştir. Atalarla ilgili aktiviteler sadece yaşarken değil onların ölümünden sonra da devam eder. Bu durum, efsanelere de aksetmiştir ve bazen bir insanın kaplumbağaya dönüşmesinin sebebi, anneye-babaya yapılan saygısızlığa bağlanmıştır. Kazan’da anlatılan bir efsane, hasta olan anne ile ilgilenmeyen üç kız kardeşten ikisinin kaplumbağa ve örümceğe, annesiyle ilgilenen küçük kızın da arıya dönüşmesini konu almaktadır.⁸ Birçok anlatıda olduğu gibi burada da olumlu davranışlar sergileyen, ailenin en küçük çocuğudur. Büyüklere, işlerini annelerinden daha önemli gördükleri için biri kaplumbağaya, diğeri de örümceğe dönüşür. Küçük de arıya dönüşür ama o, ömrünü güzel bir şekilde tamamladıktan sonra dönüşür. Üstelik “altın kanatlı” ibaresi, kızın ceza olarak değil mükâfat olarak şekil değiştirdiğini anlatmak içindir.

Burdur’da anlatılan bir efsanede ise, gelin giderken sözleriyle babasını üzen bir kız vardır. Baba, evlenme çağına gelen kızının çeyizini eksiksiz bir şekilde hazırlar. Kızına bir eksiğin var mı diye sorunca kız nankörlük yaparak; “Evimin makasına bir kılıf almadın.” der. Babası

7. Yastaç: Yaslaç, üstünde hamur açılan, yemek yenen tahta.

8. Efsaneye göre üç kızı olan bir kadın, üçünü de evlendirip uzaklara gönderir. Yalnız kalan kadın hastalanıp yataklara düşünce, sığırcık kuşuyla kızlarına haber gönderir. Sığırcık, önce büyük kıza haber verir. Ama iki leğeni acilen temizlemesi gerektiğini söyleyen kız, hemen gidemeyeceğini söyler. Bunun sözlerine kızın sığırcık; “*Senin için iki leğen daha mı önemli? Var öyleyse ömür boyu bu iki leğenden ayrılma.*” der. Bu sözler üzerine, leğenlerden biri kızın önüne, diğeri de sırtına yapışır ve bir kaplumbağaya dönüşür. Sığırcık, daha sonra ortanca kıza gider. O da tezgâhta kendir dokuduğunu, bitirmeden gidemeyeceğini söyleyince, ona da; “*... Ömür boyu başını kaldırmadan ip uzatıp kendir doku, tezgâhın arkandan düşmesin.*” der. Ortanca kız da oracıkta bir örümceğe dönüşür. Sığırcık, daha sonra küçük kıza gidip durumu anlatır. O sırada hamur yoğuran kız, elini dahi yıkamadan annesine koşar. Başını üzerinde uçan sığırcık ise yol boyu ona dua eder ve küçük kız da öldüğünde altın kanatlı bir arıya dönüşür (Ergun 1997: 672- 674).

kızının bu lafına çok kızıp; “*Al evini sırtına ömrünce sürün.*” diye beddua eder (Çelepi 2015: 1181).

Bu efsane, Malatya’daki “Gelincik Kayaları” efsanesi ile benzeşmektedir. Ancak o efsanede gelin giden kız, çeyizleri içerisinde oklavasının eksik olduğunu görünce adam gönderip annesinden ister. Kızın bu tamahkârlığı annenin çok zoruna gider ve beddua ederek kızının gelin alayı ile birlikte taşa dönüşmesini ister (Sakaoğlu 1989: 5). Yukarıdaki efsanede ise kız, babasına makasın kılıfının çeyizi içerisinde olmadığını söyleyince babasının; “*Al evini sırtına ömrünce sürün.*” demesi üzerine, görüntü itibariyle evini sırtında taşıyan kaplumbağaya dönüşür. Her iki efsanede de dikkatler evlenen kızın cimriliği ve basit bir nesne için büyüklerini üzmesi üzerine çekilmiştir. Unutulan eşya, elzem bir ihtiyaç değildir. Buna rağmen kızın şükretmeyip tamahkârlık göstererek o nesneyi de istemesi babayı/anneyi üzer ve gelinin kaplumbağaya / gelin alayının taşa dönüşmesine sebep olur.

5. Utanma

İnsanlar, başkalarının görmesini istemediği bir pozisyonda yakalanınca utanırlar. Efsanelerimiz içerisinde de bazen banyo yaparken çıplak görülen bazen hırsızlık yaparken suçüstü yakalanan bazen de beceriksizce davranışlar sergileyen insanlar, maruz kaldıkları durumdan hicap duyarak kurtuluş yolunu Allah’tan isterler. Azerbaycan’da anlatılan bir efsanede, tembellik yapan bir gelin, beddua sonucu değil, utancından dolayı kendi duası ile kaplumbağaya dönüşmüştür. Anlatıldığına göre, eskiden insanlar çay kenarında banyolarını yaparlarmış. Bir gün, çay kenarına banyo yapmaya gelen güzel bir gelin, tembelliğinden kuytu bir yer aramayıp rastgele bir yerde banyosunu yapar. Ama tam çıkarken bir adamın kendisini gözetlediğini fark eder! Namusunun kirlendiğini düşünen gelin bu duruma çok üzülür ve yıkandığı leğeni başına geçirip kendisini kurtarması için Allah’a yalvarır. Dileği kabul olan gelin bir kaplumbağaya dönüşür. Bugün, kaplumbağaların bir insan görünce başlarını kabuklarının içine çekmesi, gelinin bu utancından dolaydır (Pirsultanlı 2009: 407-408).

Etiyolojik efsane özelliği gösteren ve kaplumbağaların bir insan gördüğünde başlarını niçin kabuklarının içine çekmesini açıklayan bu metinde dikkatler namusun önemine çekilmiştir. Bir hanımın, yabancı erkekler tarafından uygun olmayacak şekilde görülmesi doğru değildir. Gelin bu durumdan o kadar rahatsız olur ki, namusunun kirlendiğini düşünerek Allah’a yalvarır ve kendi duası sonucu kaplumbağaya dönüşür. Ölümle eş değer olan bu dönüşüm, gelinin dünyevi her şeyden vazgeçişini anlatır.

Ömrünün kalan kısmını bir kaplumbağa olarak devam ettirmek ona en büyük cezadır.

Azerbaycan'da anlatılan bir başka efsanede yine güzel bir gelinin kaplumbağaya dönüşmesi anlatılır. Ancak bu sefer güzel gelin tembel değildir ve banyo yaparken çıplak gören kaynatasıdır. Ne yapacağını bilmeyen gelin, yüzünü göğe tutup; “*Bir şeyler olsun da bedenim örtülsün!*” diye dua eder. O anda, içinde yıkandığı tekne sırtına geçer ve bir kaplumbağaya dönüşür. Halkın inancına göre güzel gelin, çıplak vücudunu örtmek için tasını sırtında taşımaktadır (Ergun 1997: 475-476). Yine “*etiyojik efsane*” özelliği gösteren bu metinde de kaplumbağanın karnında banyo yaptığı leğen dururken sırtında, çıplak vücudunu örtmek için taşıdığı tası bulunmaktadır. Bu efsanede “*utanma*” duygusu öne çıkmıştır. Gelin, her zaman yüz yüze geleceği kayınpederine uygun olmayan bir vaziyette görününce, Allah’a yalvarır ve yine kendi isteği ile kaplumbağaya dönüşür. Dikkat edilirse, her iki örnekte de namusun önemi vurgulanmış, bir kadının vücudunu yabancıların veya büyüklerin görmesinin, kaza ile de olsa affedilir bir yanının olmadığı ima edilmiştir.

Kahramanmaraş'ta anlatılan başka bir efsanede yine kayınpederinden utanan bir gelin vardır. Ama bu sefer, utanmasının sebebi hırsızlık yaparken suçüstü yakalanmasıdır. Efsaneye göre kaplumbağa, vaktiyle genç bir gelinmiş. Ancak gelinin “*hırsızlık*” gibi kötü bir huyu varmış. Bir gün, gizlice evden çaldığı buğdayı çelik bir kapla ölçerken kayınpederi içeriye girer. Suçüstü yakalanan gelin çok utanır. Elindeki çeliği başına geçirerek saklanmak ister ve o anda başındaki kapla kaplumbağaya dönüşür (Köksel 1999: 492). Efsanede, kendi ailesi içerisinde dahi hırsızlık yapan bir gelin söz konusudur. Hırsızlığın hiçbir şekli hoş karşılanmazken, bir insanın gelin gittiği ailesi içerisinde bu işi gerçekleştirmesi çok daha kötü bir davranıştır. Üstelik gelin, ailenin “*aksakalı*” sayılan kayınpeder tarafından suçüstü yakalanmıştır. Bu affedilir bir davranış değildir. Bu sebeple gelin çok utanır ve çareyi, kayınpederinden af dilemekte değil saklanmakta bulur. Ama bu durum Allah tarafından da hoş karşılanmadığı için altına gizlendiği çelik ölçekle birlikte kaplumbağaya dönüşerek cezalandırılır.

Gagauzlar arasında anlatılan bir efsaneye göre, kaplumbağanın şimdiki hâlini almasının sebebi beceriksizliğidir. Bu efsanenin yukarıda verilen örneklerden bir farkı burada, “*insanın kaplumbağaya dönüşmesi*” motifinin yer almamasıdır. Kaplumbağa eskiden de bir hayvandır, ama sırtında ve karnında kabuk yoktur. Bir gün, hastalanan Panaya bir tas çorba yapıp sırtında getirirken çorba dökülür. Panaya, bu duruma gülerek; “*Hadi yaptın çorbanın teknesi sırtında olsun, yastaacı da göğsünde ol-sun!*” der.

O günden sonra, kaplumbağanın sırtında ve karnında kalın ve sert bir kabuk oluşur (Ergun 1997: 793). Buradaki ifadenin dua mı yoksa beddua mı olduğu belli değil. Ama kaplumbağanın beceriksizliği karşısında Panaya'nın gülererek böyle bir istekte bulunmasında biraz istihza hissedilmektedir. Sonuçta bu istek kabul olmuş ve çorba tası kaplumbağanın sırtına, "yastaac" da karnına geçerek bugünkü şeklini almıştır.

SONUÇ

Hiç şüphesiz kaplumbağa ile ilgili efsaneler sadece bunlarla sınırlı değildir. Detaylı bir araştırmada daha birçok örneğin bulunacağı muhakkaktır. Ama bilinmelidir ki, örneklerin çoğaltılması sonucu değiştirmeyecektir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, efsanelerde dikkat çeken noktalardan biri; hile ile başkalarının hakkını yemenin doğru bir davranış olmadığı, bu hataları yapan kişilerin, cezasını bir ömür çecekleri mesajının verilmesidir. Efsanelerin büyük bir kısmında hak yiyen, tartıda hile yapan, borcunu tam ödemeyen insanlar, yaptıkları hataya bağlı olarak cezalandırılmışlardır. Çünkü bu tür örneklerde suçlu, ya iki kefenin arasına sıkıştırılmış ya da büyük ölçek sırtına, küçük ölçek de karnına geçerek kaplumbağa şekline dönüşmüştür. Cimrilik ve nimete saygısızlıkla ilgili efsanelerde ise buğdayın yanında yine hammaddesi buğday olan un, ekme, hamur ve yemek söz konusudur. İhtiyacı olana ekme vermeyen, ölçüde hata yapan veya eli hamurlu iken uygun olmayan davranışta bulunan kişiler yine ölçeklerin veya sac ile tahtanın karnına ve sırtına geçmesi ile kaplumbağaya dönüşürler. Utanma ve ataya saygısızlıkla ilgili örneklerde kişinin kaplumbağa şeklini alması, leğenin veya tasın sırtına geçmesi ile ilgilidir.

Efsane örneklerinin çoğunda, birbiriyle bağlantılı olan; buğday, un, hamur ve ekmeğin yer alması, bütün nimetlerin ekme ile ifade edildiğindedir. Anlatılarda, nimet konusunda yapılan her türlü yanlışın bir şekilde cezalandırılacağı mesajı vardır. Aynı durum ataya saygısızlık ve namus konusu için de geçerlidir. Çünkü bunların hepsi Türk insanının kutsalları arasında yer almaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmet Bican Ercilasun; *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kılavuz Kitap)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

Bahaeddin Ögel; *Türk Mitolojisi*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Behiye Köksel; “Gaziantep Efsanelerinde Şekil Değiştirme Motifi Üzerine”, *III. Uluslar Arası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu) / Bildiriler*, Adana Ofset, Adana 1999, s. 487-496.

Bilge Seyidoğlu; *Mitoloji / Metinler-Tahliller*, Bizim Gençlik Yayınları, Kayseri 1995.

Cemil Cahit Güzelbey; *Bir Şehrin Hikâyesi / Gaziantep Halk Kültürü Yazıları*, hzl.: Mustafa Gültekin– Cevdet Avcı, Gaziantep Üniversitesi Matbaası, Gaziantep 2015.

Cengiz Alyılmaz; “Türk Kültüründe Kaplumbağa”, *Prof. Dr. Leyla Karahan Armağanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2013, s. 141-164.

Deniz Gezgin; *Hayvan Mitosları*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2007.

Halil Göde; *Isparta Efsaneleri*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2010.

Jean Paul Roux; *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.

Kutlu Özen; *Sivas Efsaneleri*, Dilek Ofset Matbaacılık, Sivas 2001.

Meftune Güler; *Harpüt Efsaneleri*, Eleskav Yayınları, Elazığ 2000.

Mehmet Erol; *Taşeli Platosu Efsaneleri (İnceleme-Metinler)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1996.

Mehmet Naci Önal; *Muğla Efsaneleri*, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla 2003.

Mehmet Surur Çelepi; “Teke Yöresi Efsanelerinin Yaratılma Estetiği”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Eylül 2015, Sayı 4/3, s. 1166-1187.

Melek Kara; *Balikesir – Balya’dan Derlenen Halk Hikâyesi, Masal ve Efsaneler*, F.Ü. Fen-Ed. Fak. TDE Bölümü Lisans Tezi, Elazığ 1992.

Metin Ergun; *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi - II. Cilt Metinler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Nuraniye H. Ekrem; “Hunlarda Renk ve Yön Bilgisi”, *Türk Dünyasında Nevruz, İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri (Ankara, 19-21 Mart 1996)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1996, s. 85-94.

Saim Sakaoğlu; *101 Anadolu Efsanesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

_____ *101 Türk Efsanesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.

Sednik Paşayev Pirsultanlı; *Azerbaycan Türklerinin Halk Efsaneleri*, (çev. Azad Ağaoglu), Bakü 2009.

Yaşar Çoruhlu; *Türk Mitolojisinin ABC’si*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.

Yaşar Kalafat; *Türk Halk İnanmalarında Hayvan Üslubu’nda Mitolojik Devridayım -I-*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

Zülkif Gül; *Mazgirt’ten (Tunceli) Derlenen Halk Edebiyatı Örnekleri*, F.Ü. Fen-Ed. Fak. TDE Bölümü Lisans Tezi, Elazığ 1999.

(<http://www.kulturelbellek.com/evlilik-sonrasi-halk-inanclari/> 09.02.2016